

Schleiermacherovy promluvy *O náboženství a jejich kontext*

Wolfgang Schoberth

Zusammenfassung: Schleiermachers Reden „Über die Religion“ in ihrem Kontext. Der Aufsatz zeigt die Bedeutung des Kontexts der Reden für ihre Interpretation auf und verwendet ihren vollen Titel als hermeneutischen Schlüssel zum Verständnis der Reden. Das Genre der Rede fokussiert im Gegensatz zur Abhandlung einen konkreten Adressaten, der bewegt werden soll und in dessen Plausibilitätsraster sich Schleiermacher in seiner durchgängig apologetisch ausgerichteten Rede bewegt. Bei den Adressaten handelt es sich um die Frühromantiker, in deren Kreisen er sich zum einen selbst bewegt, zum anderen als reformierter Prediger ein anderes Verständnis von kirchlicher Tradition hat. Diese Dissonanz ist im Großen zugleich die Spannung zwischen Theologie und Kirche der Zeit, die auf einer Entfremdung der christlichen Intellektuellen von der erstarrten Kirche gründet. Auf diesen Gegensatz geht der Autor in der Argumentationsstruktur der Reden ein, die in der Synthese dieser scheinbaren Gegensätze von Religion und Bildung mündet.

1. K literárnímu žánru *Promluvy*

Můj pokus stručně pojednat o kontextu *Promluv* přináší zároveň návrh na jejich interpretaci. Proto bych rád hlavní tezi svých úvah uvedl na samém začátku: plný titul promluv *O náboženství ke vzdělancům mezi jeho utrahači* je zároveň hermeneutickým klíčem k tomuto dílu a musí být proto ve všech svých momentech přijat mnohem přesněji a reflektován pečlivěji, než se tomu běžně děje.¹ Cíl *Promluv* byl jasně stanoven jako rétorický: jsou naprosto vědomě stavěny jako „promluvy“, nikoli jako nějaké pojednání, a právě tento cíl řídí jednotlivé momenty, myšlenkové kroky i dílčí výpovědi. Rétorické zaměření *Promluv* je zase založeno v kontextu jejich vzniku a k němu i míří, *Promluvy* mají konkrétní adresáty, pro něž jsou for-

¹ K tomu srov. nedávno vydaný článek GUNTHER WENZ: *An die Gebildeten unter ihren Verächtern. Zu Schleiermachers Reden über die Religion von 1799*, in: KuD 58/2012, s. 21–53. Wenz právem zdůrazňuje: „Forma, v níž jsou obsahy promluv předneseny, není vůči nim lhostejná, nýbrž jim odpovídá“ (s. 21). Jeho formulace, že Schleiermacher „si ne zvolil formu teoretického pojednání ani dogmatického traktátu, aby rozvinul své porozumění náboženství“, nejde podle mého názoru příliš daleko. Zastávám spíše tezi, že logické vyplývání je zde třeba obrátit: Schleiermacher rozvinul své porozumění náboženství právě kvůli rétorickému zaměření *Promluv*.

mulovány. Jelikož však Schleiermacher svůj spis koncipoval jako literární *promluvu*, nemůže být čten jako *pojednání* o náboženskosti a teologii. Stejně tak se tu nepodává žádná teorie náboženství. Proto ani nelze tento spis považovat za ustavení či epochální obrat teologie, o což jejich autor také ani neusiluje.

Promluvy *O náboženství* nebyly zprvu ani přijímány jako nějaká epochální změna směru. Nikoli Schleiermacher *Promluv*, nýbrž autor *Věrouky* se stal „církevním otcem 19. století.“² Toto hodnocení platí navíc teprve ve zpětném pohledu – jeho současníci jej vnímali jako významného, nikoli však výjimečného teologa. *Promluvy* začaly být široce recipovány teprve počátkem 20. století, především ve vydání Rudolfa Otta. Je nasnadě domněnka, že tato nová recepce profitovala v neposlední řadě z toho, že ze Schleiermacherových *Promluv* učinila projekční plochu vlastních teologických představ a teologických či církevně politických zájmů. Bylo to tím snadnější, že klíčové pojmy, jimiž Schleiermacherovy *Promluvy* operovaly, nebyly vůbec samozřejmé, ale naopak jich bylo užíváno ve velmi specifickém, často též svévolném smyslu; mnohé z těchto pojmů prodělaly díky Schleiermacherově užití dalekosáhlou proměnu významu. Platí to zejména a nikoli jediné o samotném pojmu „náboženství“, jenž není vůbec identický s tím, čemu dnes (rovněž jen zdánlivě) neproblematicky rozumíme jako „náboženství“. Už jen fakt, že Schleiermacher sám se později tomuto pojmu dalece vyhnul a ve *Věrouce* ho nahradil pojmem zbožnosti, dokládá, že v jeho úvahách nemá tento pojem příliš velký a už vůbec ne konstitutivní význam – zcela v protikladu k jeho recepci ve 20. století.³

Problém, jenž se tímto pojmem otevírá, nelze bez dalšího řešit jen z kontextu *Promluv*. Otázka po kontextu vyžaduje totiž vzít vážně literární žánr, který zde Schleiermacher užívá. K podstatě promluvy přece patří, že má konkrétní adresáty, jež oslovuje a chce získat. Proto také promluva nenabízí žádnou promyšlenou teorii – to přenechává jiným literárním žánrům. Promluva není přednáška ani traktát, spíše chce a má své posluchače oslovit a uchvátit, jejím cílem je posluchače především emocionálně pohnout a získat pro hledisko či stanovisko mluvčího. Třebaže k dosa-

² Karl Barth, jemuž je tato formulace často připisována, není jejím původcem, ale cituje jen název knihy CHRISTIANA LÜLMANNA: *Schleiermacher, der Kirchenvater des 19. Jahrhunderts*, Tübingen 1907.

³ Tato diskrepance by si zasloužila podrobnější zkoumání: lze-li pojmu náboženství, jemuž se jak ve Schleiermacherově argumentaci v *Promluvách*, tak v jejich soudobé recepci přisuzuje nosná funkce, rozumět tak zásadně rozdílně, měl by to být podnět k velké zdrženlivosti v užívání Schleiermacherových myšlenek pro dnešní formulace problémů.

žení tohoto cíle může být užito též intenzivní intelektuální argumentace, promluvy se nezaměřují předně na poznání, nýbrž na *vůli* posluchače, kterou chtějí ovlivnit, a proto působí též na emoce, jež mohou vůli pohnout.

Nezbytnou podmínkou toho, aby promluva mohla tento úkol splnit, je přinejmenším předběžné přizpůsobení mluvčího řečovým formám a přesvědčením posluchačů. Může je totiž oslovit a ovlivnit jen tehdy, užije-li kritérií a hodnocení, jež jsou pro jeho posluchače důležitá a mohou je bezprostředně přesvědčit. *Captatio benevolentiae* proto není pouze řečnická figura, ale představuje též postoj, jenž je pro zacílení promluvy podstatný. Právě proto však promluva musí myšlenkově a argumentativně svým posluchačům vycházet hodně vstříc. Jelikož se pokouší mluvit řečí posluchačů a proniknout do světa jejich představ, musí zároveň respektovat a naplňovat jejich plausibilitu. Otázka, zda kritéria posluchači předpokládaná jsou též přiměřená a odůvodněná má pro promluvu jen nepřímý význam. Aby vůbec rétoricky uspěla, musí tento rastr plausibility spíše akceptovat – a případně ho změnit. Hra s přijetím a posílením očekávání publika na jedné straně a jejich prolomením a uvolněním na straně druhé, je charakteristikou dobré promluvy. V každém případě platí, že promluvy směřují méně k tomu, co *říkají*, než k tomu, co *činí*.

2. Apologetické zaměření *Promluv*

Jak známo, *Promluvy o náboženství* nebyly proneseny, ale pouze napsány, a Schleiermacher v průběhu těchto pěti promluv ne vždy dodržel jejich žánr: mnohé pasáže se stylisticky blíží spíše traktátu. Přesto je rétorická forma pro *Promluvy* vesměs podstatná a charakteristické znaky promluvy lze také zde rozeznat: forma a myšlenkový postup jsou podstatně určeny svými adresáty, kteří mají být osloveni. Autor se uchází o své posluchače/čtenáře, jde mu o uznání, především však míří na jejich pocit. Přistupuje proto na jejich řeč a způsob myšlení. Že Schleiermacher v *Promluvách* mluví řečí svých posluchačů a chce splňovat jejich kritéria není podmíněno jen rétoricky, ale především tím, že tato kritéria jsou do značné míry jeho vlastními, rétorická forma pak těsně souvisí s obsahem *Promluv*.

Vytýčení úkolů je zřetelně vyjádřeno titulem: oslovit a získat vzdělance mezi jeho utrači. *Promluvy* jako celek jsou zaměřeny především apologeticky a to nikoli pouze první z nich, jež nese výslovný titul „Apologie“. Obrana se přitom přímo nestaví proti útokům z okruhu jeho přátel: raní

romantici nejsou utrhači náboženství, spíše bychom mohli mluvit o „raně romantickém obratu k náboženství“.⁴ Toto společné přesvědčení přitom vůbec neznamená jednotu v tom, *co* náboženství vůbec je a jak by mělo být dovedeno k platnosti. Schleiermacher tedy souhlasí se svými přáteli pokud jde o význam náboženství a současně má vůči nim odstup jako zastupce instituční církve a reformovaný kazatel. Náboženství zdůrazněné ranou romantikou není institucionalizované, ani zakořeněné v tradici, ale vzešlo z literární fantazie.

Specifická apologetická úloha *Promluv* tím má být určena přesněji než jen jako nutnost zprostředkovat kritéria, platná v okruhu raných romantiků a tedy i u Schleiermachera samého, s jádrem křesťanské tradice, s níž byl Schleiermacher spjat nejen svou profesí, ale i svými náboženskými kořeny a náboženskou přítomností. Proto je apologetická úloha *Promluv* naléhavá též existenciálně: první adresáti *Promluv* pocházeli ze stejného okruhu, k němuž se sám hlásil, v němž ale zároveň zaujímal překérní postavení. Odtud pochází zvláštní napětí *Promluv*, jelikož příslušnost k to muto okruhu je v napětí s jeho vlastním povoláním: Schleiermacher jako mladý třicetiletý teolog – a teologem chce být a nadále i zůstat –, k tomu navíc evangelík a reformovaný, nezapadá do okruhu raných romantiků a přirozeně nezapadá ani do církevních struktur. V době sepsání *Promluv* se Schleiermacher těsně přimkl k romantickému kroužku, od roku 1797 bydlel společně s Friedrichem Schlegelem. Zřejmě to bylo přátelství s romantiky, jež Schleiermachera přimělo, aby se stal filosofickým autorem. Na druhé straně byl v této době kazatelem v Charité. Tento titul zní možná honosněji, než co ve skutečnosti představoval: nepříliš atraktivní místo pro začátečníka. Kazatel v Charité byl přece jen vázán jinými ohledy a sdílel v zásadě jiná přesvědčení než romantický literát. Proto je pozice, v níž se Schleiermacher nachází, sledována s podezřením jak ze strany jeho církve, tak jeho přátel.⁵ Překonání této disonance je proto jak existenciálním, tak věcným úkolem *Promluv*, jimž se dostane signifikance

⁴ ANDREAS ARNDT: *Einleitung*, in: Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher: Über die Religion. Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern, mit einer Einleitung herausgegeben von Andreas Arndt, Hamburg 2004, VII–XXVII, s. X. Lze přitom sotva ještě určit, kdo tehdy koho ovlivnil, spíše se jedná o „společný diskusní proces, v němž téma náboženství vykryštovalo jako centrální“ (tamt.). Arndt poukazuje na to, že společné zdůraznění významu náboženství v žádném případě neznamená zaujetí jakéhokoli stanoviska. Spíše zde v kruhu romantiků vyvstávají značné diference.

⁵ K tomu srov. epigram A. W. Schlegela Významné jméno (Bedeutsamer Name):
Nahé pravdě dělat závoj [Schleier machen],
může jen bystrý teolog,
a zahaliteli [Schleiermacher] v těchto věcech
jsou všichni mistři dogmatiky.

a exemplárního významu, přestane-li být tato disonance individuálním osudem Schleiermacherovým a bude-li – byť snad s jistým časovým odstupem – rozpoznána vícero křesťanskými intelektuály jako jejich vlastní situace. Tím, že Schleiermacherovy *Promluvy* hájí náboženství proti jeho utrhačům, hájí zároveň podvojnou existenci jejich autora; a tím, že se obracel ke vzdělancům, ušetří si nejen zbytečné spory s vulgárními utrhači, nýbrž směřují právě k těm, na jejichž úsudku Schleiermacherovi záleží.

3. Vnitřní napětí *Promluv* a třístupňová apologie

Pokoušejí-li se *Promluvy* překonat vnitřní disonanci Schleiermacherovy existence, obracejí tím pozornost k napětí, jež už není čistě osobní, ale naopak prostupuje teologií a církví jeho doby, byť v méně rozvinuté podobě než tomu bylo v rámci romantické rozpravy. Tato situace se vyznačuje na jedné straně strnulostí církve a teologie, na straně druhé pak odcizením zejména vzdělaných kruhů církvi. Teologickým pokusům překonat tento příkop a prostředkovat mezi osvícenstvím a křesťanstvím se Schleiermacher jenom vysmívá: takto zkonstruované „rozumné křesťanství“ je jen „špatně slátanými útržky metafysiky a morálky“ a lidi neosloví, jak zamýšlelo, zatímco náboženská realita se spíše vyznačuje hrubou pověrou.⁶ V *Promluvách* se tedy již v prvním náznamu projevila ona úvaha, kterou Schleiermacher roku 1829 ve druhém listu Lückemu o *Věrouce* vyjádřil známou rétorickou otázkou: „Má snad být zápletka dějin vyřešena tak, že křesťanství bude přiřazeno k barbarství a věda k nevěře?“⁷ Jelikož Schleiermacher chce zabránit této rozluce náboženství a kultury, aniž by však zaujal neutrální pozici, musí překonat protiklad tím, že ho prohlédne jako pouhé zdání.

Toto zaměření *Promluv* s sebou přináší apologetiku, která má získávat stoupence spíše než odrážet útoky: nemají vyvracet argumenty žalobců nebo dokonce vést nějaký protiútok, Schleiermacher nechce totiž vůbec vyvracet stanovisko svých adresátů, ale jen je smířit se svým vlastním. Rétorická strategie *Promluv*, jež jde ruku v ruce s jejich věcným jádrem,

AUGUST WILHELM VON SCHLEGEL: *Poetische Werke*. Zweiter Theil. 4.–7. Buch, hg. von Eduard Böcking, 3., sehr vermehrte Ausgabe, Leipzig 1846, s. 233.

⁶ *Über die Religion. Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern* (1799); in: *Schriften aus der Berliner Zeit 1796–1799*, hg. von Günter Meckenstock, KGA I.2, Berlin/New York 1984, 185–326; s. 199 [*Promluvy*, p. 25]

⁷ *Über die Glaubenslehre. Zwei Sendschreiben an Lücke*, in: *Theologisch-dogmatische Abhandlungen und Gelegenheitsschriften*; hg. von Hans-Friedrich Traulsen, KGA I.10, Berlin/New York 1990; 307–394, s. 347.

spočívá proto ve třístupňové argumentaci: První krok je přitom celkem tradiční, náboženství je nejprve hájeno poukazem, že to, proti čemu jeho utrahači vystupují, není ve skutečnosti náboženství samo, ale spíše jeho pokřivená podoba. Překonání předsudků o náboženství, na nichž podle jeho přesvědčení spočívá ono utrhaní, je přece jen více a zároveň i něco jiného než pouhá lest mající útok odvést do prázdna. Ve druhém kroku Schleiermacher spíše tuto kritiku přijímá jako nutnou očistu ve službě náboženství, takže utrahači náboženství se bezděky ocitnou v roli jeho obránců: apologeta učiní z útočníků spojence. Důsledkem takového postupu je ovšem výměna rolí i na druhé straně: ti, kdo se považovali za obránce náboženství, se ve Schleiermacherově výkladu ukazují jako špatní správci, protože užívají nevhodných prostředků a stávají se tak pro náboženství hrozbou, jelikož ani oni nerozumějí jeho podstatě.

Není třeba hlouběji zkoumat, odpovídá-li tento popis skutečnosti. Přestože v jednotlivostech jistě nemusí souhlasit, mnohé napovídá tomu, že ani osvícenstvím ovlivněný racionalismus vládnoucí universitám, ani církevně šířený a bezmocnou ortodoxií poznačený supranaturalismus nemohly nabídnout jakékoli podněty pro další pojednání těchto otázek. Schleiermacher provádí ve svých *Promluvách* ostrou kritiku obou pólů soudobé církevní a teologické debaty a připouští, že čtenář těmito výtvory právem pohrdá. Chápe proto, že se náboženství těší tak malé úctě, a považuje to dokonce za správné, jsou-li tak alespoň pojmenována tato neblahá úchýlení.

Schleiermacherův hlavní argument však spočívá v tom, že všechna tato stanoviska nevystihují, co je vlastně podstatou náboženství. Jeho argumentace pokračuje výměnou rolí: ve třetím kroku označí právě vzdělance mezi utrahači náboženství za ty, kdo by mohli být ve vlastním smyslu náboženští, jelikož něco vědí o zkušenosti, jíž je náboženství nesené a vytvářeno. Schleiermacher tedy nechce jednoduše zmírňovat protiklad náboženství a vzdělání, nýbrž usiluje v precizním smyslu o syntézu toho, co je pravdivé u obou stanovisek, která jsou jinak na první pohled diametrálně protikladná. V *Promluvách* se to děje ve zcela romantickém duchu, přicházejí s objevem, že spojení obou zdánlivě se vylučujících stran je nejenom možné, ale vede dokonce k překonání deficitů na obou stranách. Schleiermacher chce tedy v *Promluvách* ukázat, že křesťanská a teologická realita, ale též romantický program jsou deficitní, pokud se vzájemně vylučují; teprve spojením obou může jejich pravda vystoupit na světlo. Schleiermacher tedy argumentuje spolu s romantikou proti racionalismu a ortodoxii, přitom však ukazuje, že i romantický podnět, jež sdílí, se naplňuje teprve ve správně pochopeném náboženství.

4. Syntéza v identitě náboženství a umění

Syntéza, v níž dospívá tato třístupňová apologetická argumentace ke svému cíli, spočívá na svébytném a pro *Promluvy* zcela zásadním určení pojmu náboženství. Záměrně zdůrazňuje příbuznost umění a náboženství, jež se v *Promluvách* ukázala ve své programové podobě: „Náboženství a umění stojí vedle sebe jako dvě spřátelené duše, jejichž vnitřní spřízněnost jim, pokud ji vůbec tuší, přece ještě zůstává neznáma.“⁸ Třebaže v této shodě umění a náboženství zaznívá rétorická akomodace vůči adresátům stejně jako identifikace mladého Schleiermachera se základními přesvědčeními rané romantiky, blízkost náboženství a umění není přece nic vnějšího, ale naopak něco pro teologii *Promluv* fundamentálního, s čím souvisejí i antropologické implikace: co z jejich pohledu dělá člověka člověkem, není nakonec obsaženo v tomto duálu. Tím se Schleiermacher staví do jasného protikladu vůči osvícenství, jež lidství člověka spatřuje v rozumném myšlení. Schleiermacher oponuje též osvícenské ideji „rozumového náboženství“, když neuznává význam náboženství pro zachování a zniternění morálky. Morální dimenzi náboženství přitom nepopírá, ba naopak: v kázání na Příslaví 14,34, jež pronesl stejně jako *Promluvy* v roce 1799, velebí náboženství přímo jako „bohatý pramen společenských ctností“, takže králové a knížata „pokládali jeho zachování za svůj největší úkol.“⁹ Schleiermacherovi však v *Promluvách* velmi záleží na tom, aby morálka nebyla užívána za *zdůvodnění* náboženství. Mohli bychom říci, že morálka netvoří základ náboženství.

Schleiermacher spolu s romantikou vystupuje proti morální instrumentalizaci náboženství a vyzdvihuje jeho spontánní, extatické a mystické prvky, jež spojuje s populárním pojmem „Nekonečna“. Stejně tak spolu s romantikou vystupuje proti instrumentalizaci umění jako rétorického prostředku, jenž by měl sloužit k okrášení nebo k posílení vůle k dobru.

⁸ *Reden*, 263 [*Promluvy*, p. 169]

⁹ *Predigten*. Vierter Band, Neue Ausgabe, Berlin 1844, s. 1. Schleiermacher spatřuje v uveřejnění těchto kázání „zvláštní *entrée* do literárního světa“, jak píše Henrietté Herzové; *Briefwechsel 1774–1796 (Briefe 1–326)*; hg. von Andreas Arndt und Wolfgang Virmond, KGA V.3, Berlin/New York 1985, s. 95. Vztah teologie, jak se projevuje v kázáních, ke Schleiermacherovým vydaným spisům si žádá dalšího zkoumání; lze se domnívat, že Schleiermacher se v kázání sotva mohl tak odchýlit od svých základních přesvědčení, jak bychom si mohli myslet z Kantova svérázného rozlišování „veřejného“ a „privátního“ užití rozumu, v němž nazývá veřejné kázání „privátním“. S pomocí tohoto rozlišování může Kant tvrdit, že kázání se děje „z cizího pověření“ a proto je nutné nesvobodné, zatímco akademické užití rozumu jako veřejné nesmí býti omezováno; IMMANUEL KANT: *Was ist Aufklärung?*, in: *Was ist Aufklärung? Thesen und Definitionen*, hg. von Erhard Bahr, Stuttgart 1980, 51–61, s. 57.

5. Inovace a tradice – Schleiermacher jako církevní dogmatik

Na této cestě Schleiermacher prochází Kantovým ovlivněním a v setkání s romantikou dospívá zpět ke svému vlastnímu pietistickému základu. Několik let po vydání *Promluv* píše svou pověstnou větu, „že se po tom všem opět stal ochranovcem, pouze vyššího řádu“. Odkazuje na význam Ochranova pro svou teologii: „Zde se ponejprv rozvinula ona mystická vloha, jež je mi tak bytostně vlastní, a ochránila a zachovala mě před všemi návaly skepse.“¹⁰

S genuinní apologetikou *Promluv*, které nejsou žádnou obranou pevných pozic, nýbrž tyto pozice teprve objevují a rozvíjejí v průběhu kritiky, se Schleiermacherovi podařilo překonat onu existenciální i intelektuální životní disonanci, příslušnost k romantickému hnutí, aniž by se přitom vzdal svého zakořenění v reformační a to znamená dogmaticky určené církvi. Z toho však lze vyvodit, že již v *Promluvách* rozvíjí prostřednictvím vlastní svěbytné terminologie celkem tradiční teologické pohledy. Hermeneutickým důsledkem této teze je otázka, zda lze ústřední výpovědi *Promluv* přeložit zpět do tradičních věroučných článků, jak by věrouce příslušelo. Takto lze vysvětlit i rozdíl mezi koncepcí *Promluv* a *Věrouky*, aniž by se tím relativizovala zvláštnost obou děl jako pouze zdánlivý rozpor, vycházející především z jiného okruhu adresátů a jiného žánru. *Věrouka* i *Promluvy* vděčí za svou zvláštní formu a pojmové vyjádření pokaždé jinému zaměření na různé recipienty:

Věrouka zjevně sleduje program formulovat daný stav evangelické tradice způsobem odpovídajícím nárokům myšlení své doby zatímco *Promluvy* směřují jednoznačně k necírkevním čtenářům, zvláště k „utrhačům náboženství“.

Nyní bychom tuto hermeneutickou tezi vzešlou z kontextualizace *Promluv* měli přezkoušet a uplatnit na jednotlivých tématech a myšlenkových figurách; jsem přesvědčen, že by se v této perspektivě nezdálo prokázaly jako reformulace známých reformačních tezí. Je snad popis fundamentální náboženské zkušenosti tak vzdálen zkušenosti ospravedlnění spjaté s teologií stvoření? Není-li „Universum“ myšleno jako prostor či souhrn jevů, nýbrž jako jednající a cítící subjekt, čím se pak odlišuje od jiných jmen pro živoucího Boha? Schleiermacherova velikost (a též omezení) – v *Promluvách* stejně jako ve *Věrouce*, jež si zde dosti odpovídají –

¹⁰ Dopis Georgu Andreasi Reimerovi z 30. 4. 1802; *Briefwechsel 1801–1802* (Briefe 1005–1245); hg. von Andreas Arndt und Wolfgang Virmond, KGA V.5, Berlin/New York 1999, s. 393.

nespočívá v tom, že by zakládal nějaký nový zkušenostní svět náboženství či náboženskou subjektivitu, ale naopak v tom, že jeho díla v jazyce doby a tomu odpovídajících představách – oproti vyprázdněnému rozumovému či pouze zvykovému náboženství – otevírají reformační víře soudobé jazykové formy.

(přeložil Jan Kranát)